

१) प्रार्थना

विनोबा भावे, बडोद्यास आले. उद्याच्या नागरिकांना - म्हणजे कुमार वयातील आम्हा मुलांना ते प्रेमाने भेटले. भाषण ऐकण्याच्या अपेक्षेने तिथे जमलेल्या आमच्याशी त्यांनी गप्पा मारल्या. अण्णा आणि काका नेहमी सांगतात, 'दिसामाजी काही तरी ते लिहावे'. आजवर ते 'नळी फुंकिली सोनारे' या न्यायाने एका कानाने आत शिरून दुसऱ्या कानावाटे बाहेर निघून जात असे. पण आज या आजोबांचे विचार लिहिण्याच्या निमित्ताने असा संकल्प सुरु करावासा वाटतो आहे.

"तुमच्यासारखी कुमार वयाची मुले मला विचारतात, 'प्रार्थना का करायची?' " विनोबा सांगू लागले, "स्नान, भोजन आणि निद्रेमुळे प्राप्त होणाऱ्या सुखांचा त्रिवेणीसंगम प्रार्थनेत सापडतो; म्हणून प्रार्थना करायची. थकल्या देहास निद्रा विश्रांती देते आणि माणूस ताजातवाना होतो. प्रार्थनेमुळे त्याच्या मनास विश्रांती लाभते आणि आध्यात्मिक उत्साह प्रगट होतो. भोजन देहावे पोषण करते तर प्रार्थना मनाचे! स्नानामुळे देह शुद्ध होतो तर प्रार्थना मन शुद्ध करते."

"मुले मला विचारतात, 'आत्मा म्हणजे काय?' मी सांगतो, स्फूर्ती देतो तो आत्मा! आत्म्यात सुषुप्त अवस्थेत अलोट शक्ती दरडून असते. ही शक्ती शुद्ध स्वरूपात प्रगट झाली पाहिजे. कुसंगतीमुळे ती अशुद्ध किंवा विकृत रूप धारण करते. मग मनात शुभ संकल्पाएवजी विकल्प जन्मतो. आत्म्याची शक्ती शुभ स्वरूपात प्रगट व्हावी, यासाठी प्रार्थना! पुढचा प्रश्न स्वाभाविक असतो, 'प्रार्थना कशी करावी?'

"प्रार्थना सुरु करण्यापूर्वी, मनास थोडा अवधी द्यावा. शांत बसावे. तंत्र-मंत्र असे म्हणतात, ते प्रास साधण्यासाठी नाही. तन 'तयार' करण्याच्या प्रक्रियेस तंत्र म्हणतात आणि मनाने भजतात तो मंत्र! मंत्राचे चिंतन होणे आवश्यक असते. पंधरा-वीस मिनिटात संपवलेले भोजन पचण्यास पाच-सहा तास लागतात, तशी पंधरा मिनिटे केलेली प्रार्थना आत्मसात होण्यात पूर्ण दिवस खर्ची पडतो. प्रार्थना नशा आणणाऱ्या भांगेच्या गोळीसारखी नसावी. दिवसाभराच्या कार्यात्वान ती आपसूक प्रगट होत राहावी. प्रार्थनेचा परिणाम 'समत्वयुक्त कर्मयोगातून' प्रगट व्हावा अशी इच्छा बाळगावी. प्रार्थनेत 'रुटीन'ची यांत्रिकता शिरल्यास मंत्र केवळ ओठांवरून घरंगळतात. अशी प्रार्थना स्फूर्तीदायक ठरणे शक्य नसते. भक्ति कर्मकांडांच्या रूपात नव्हे तर जनसेवेच्या रूपात प्रगट होणे महत्वाचे आहे.

'प्रार्थनेत संतवाणीचा समावेश का करावा? कुणाचे बोल आपण का बोलायचे? पोपटपंचीत काय अर्थ? आपल्या वाणीत आपलाच आवाज असायला नको?' असे असंख्य प्रश्न तारुण्याकडे वाटचाल करणाऱ्या तुम्हा मुलांच्या मनात असतात. त्यांना मी सांगतो, 'आपले मन जाणून घेणे आवश्यक आहेच, पण ती घोर तपस्या असते. मन उमगल्याविना मनाची भाषा तयार होत नाही. आपली वाणी दुबळी असेतो किंवा आपली वाणी गवसत नाही तोवर संतवाणीची मदत घेण्यात कमीपणा मानू नये. संतवाणीत तादात्म्य अनुभवणाऱ्यास, आपसूक स्वतःच्या वाणीचा शोध लागतो - म्हणजे तो संताच्या कक्षेस पोहोचतो. स्वतःच्या वाणीचा शोध लागला नाही तरी हिरमुसू नये. दुसऱ्याने केलेले जेवण आपण जेवतो. ते जेवण आपल्या देहाचे पोषण करतेच. तशीच संतांच्या वाणीत पण मनापासून केलेली प्रार्थना, हेतुपूर्ण ठरते.'

इथे स्मिता भागवतची स्वांतः सुखाय केलेली संकल्प नावाची गद्य कविता उद्धृत करावीशी वाटते.

लक्ष दीप लावण्याचा विचार करून मी पूजेचा संकल्प सोडला

आणि

दिव्यांच्या हिशेबासाठी जळक्या काड्या पेटीत जमा केल्या.

पेट्यांमागून पेट्या भरत मी दिवे लावत सुटले.

हिशेब करायला एके दिवशी जळक्या काड्या मी मोजू लागले

अन्...

काडी न पेटवताच, भक्तकृ मनात प्रकाश पडला,

दिव्यांची संख्या लाखभर झाली असेलही कदाचित, पण...

पूजा मी केलेली नाही, माझी पूजा अजून बाकीच आहे...

२) पळवाट

संकटांनी कंटाळलेला एक इसम, सारे रस्ते बंद झाले आहेत असे समजून संतास शरण गेला. त्याचे रडगाणे ऐकून संताच्या ओठी स्मित फुलले. "लोभ हे दुःखाचे मूळ आहे." संथ स्वरात संतवाणी द्विरपली. कुणी काळजावर घाव घातला असावा असा तो माणूस कळवल्ला.....

"मी लोभी नाही!" तो चिडून म्हणाला, "हा गुंता सुटला तर घर विकून येणारी संपत्ती मी संतचरणी अर्पण करीन."

"गुरुजी पैसा, प्रसिद्धी आणि परस्त्री यांच्यापासून दूर राहतात." शिष्याने माहिती दिली.

"त्यांनी स्वतः ही संपत्ती वापरु नये, ती दानधर्मात वापरावी. मी लोभी नाही; हे सिद्ध करणारच. माझा शब्द म्हणजे काळ्या फत्तरावरील रेघ! घर विकून मिळालेली रक्कम मी त्यांच्या चरणी धरणार म्हणजे धरणार. अर्थात गुरुकृपेने हा गुंता सुटला तरच..."

"ठीक आहे." पुन्हा संतवाणी झिरपली. संताकडून आश्वासान मिळाल्याने त्रस्त इसमास धीर आला. गोंधळल्या मुद्रेने गुरुकडे बघणाऱ्या शिष्याकडे विजयी दृष्टिक्षेप फेकून तो इसम निघून गेला.

संताच्या जीवनात भोंदू चमत्काराना स्थान नव्हते. पण संतवाणीत खात्रीचा शब्द मिळाल्याने त्या इसमाच्या मनातले मळभ दूर झाले. संतदर्शनात त्रस्त मनास शांतवण्याचे सामर्थ्य होते. शांत मनाने तो दंड थोपटून संकटांसमोर उभा ठाकला आणि समस्यांची सुखद उत्तरे प्राप्त होऊ लागली. कालानंतराने समस्यांचे आकाश मोकळे झाले. निरभ्र आकाशात चमकणाऱ्या सुर्योसारखी त्याची लोभी वृत्तीही झळाळून उठली. त्या लखलखाटात अनायास त्याला स्वहिताची पळवाट दिसली. स्वार्थ आणि संतास दिलेला शब्द पाळण्याचा परमार्थ दोन्ही एका वेळी साधू शकेल, अशी किमया!

त्याने एक मांजर विकत घेतले. त्या मांजराचा त्याने लीलाव मांडला. त्यात त्याने विचित्र घोषणा केली. त्याच्या इच्छेयोग्य मांजराची किंमत देणाऱ्यास, तो त्याचे राहते घर अवघ्या एका रुपायात विकणार होता. कुतूहलापोटी खूप लोक जमा झाले. घराची किंमत विचारात घेऊन ते मांजराची किंमत लावू लागले. मनाजोगा सौदा होताच, तिथे हजर असलेल्या एका इसमासह तो उत्साहाने संतभेटीस गेला.

"घराची किंमत म्हणून मिळालेली संपत्ती मी आपल्या चरणी धरतो." नगद रुपाया संतचरणी ठेवून त्याने नम्रपणे हात जोडले. गोंधळल्या नजरेने, त्याच्याकडे बघणाऱ्या शिष्यास, त्याची नम्रता गूढ व बेगडी वाटली. घराची किंमत इतकीच कशी, असे शिष्य म्हणताच, तो सोबत आणलेला साक्षीदार पुढे करणार होता. तो विचार शिष्याच्या चहेच्यावर उमटलाही! पण तो ओठी येण्यापूर्वी संत शिरोमणींनी शिष्यास आदेश दिला, "आपल्या धनाचा विनियोग गरजूना मदत करण्यासाठी करावा. केवळ एका रुपायात घर विकावे लागावे, अशा हलाखीचा सामना करणारी गरजू व्यक्ती आजवर आपण बघितली नव्हती. आतून एक पावली आण. ती या रुपायावर ठेव आणि या सव्वा रुपायाचे या गरजूस दान दे."

शिष्याने आझेचे पालन करताच, संतशिरोमणी शांतपणे प्रार्थनाकक्षाकडे वळले. त्यांच्या मागे शिष्यही! स्वतःच्या बुद्धिवर खूष असणारा लोभी आणि त्याच्या चातुर्यावर लोभावलेला साक्षीदार, डोळे विस्फारून या अजब गुरु-शिष्याच्या जोडीच्या पाठमोर्या आकृतीकडे बघत राह्यले!

३) मोह

मोठ्या शामियान्यात, एक विद्वान मोहत्यागाचा महिमा सांगत होता. लोक कौतुकाने त्यास अवलिया म्हणत. श्रोत्यांच्या मनात, पुण्यसंचयाची अभिलाषा असल्याने, ते भिकाच्यांना आवर्जून भीक घालत. म्हणून सात दिवसांचा हा सत्संग, भिकाच्यांसाठीही पर्वणी ठरला होता. आत मुमुक्षु आणि बाहेर भिकाच्यांची अफाट गर्दी उसळली होती.

"भरल्यापोटी, आलिशान शयनगृहात सुखनिंद्रा घेऊन, तलम वस्त्रे परिधान करून, हे महाशय मोहाचा त्याग करावा, असा उपदेश करतात." कटकट्या स्वभावाचा एक भिकारी करवादला. "ज्या तंबूत हा राहतो, त्या तंबूला ठोकलेले खिळे सोन्याचे आहेत म्हणे! रलजडित पात्रात वाढलेल्या पंचपक्वान्नावर हा रोज ताव मारतो आणि शहाजोगपणे इतरांना मोहत्याग करायला सांगतो! ही भोंदुगिरी मी उघडकीस आणीन..."

"कशाला?" चतुर भिकाच्याने सल्ला दिला, "त्या भोंदुगिरीमुळे आपल्या कटोच्यात बरी भीक पडतेय, हे विसरू नकोस. स्वतःच्या पायावर धोंडा मारून घेण्याचा मूर्ख विचार सोड. जास्त मिळालेल्या भिकेमुळे भजी विकत घेता आली आहेत, त्यावर ताव मार."

स्वतःस सवाई चतुर समजणाऱ्या भिकाच्याचा मनात, या फालतू फायद्याहून मोठा स्वार्थ, खदखदत होता. काही दिवस जास्त मिळणाऱ्या भीकेवर तो संतुष्ट नव्हता. संतास धमकी देऊन तो घबाड प्राप्त करण्याची आस बाळगून होता.

प्रवचन संपले. श्रोते जाताच भिकारीही पांगले. सवाई चतुर भिकारी मात्र रेंगाळत होता. संत बाहेर येताच, भिकारी त्याचा पाठलाग करू लागला. हे जाणवले तरी संताने त्यास रोखले वा टोकले नाही. भिकारी संताबरोबर तंबूत शिरला, तरी त्याला कुणी अडवले नाही. अवलियाने स्वतःबरोबर भिकाच्याचे पान मांडण्याचा आदेश दिला. दोघे जेवायला बसले. पोटात कणभरही अन्नाची जागा असेतो, भिकाच्याने सुग्रास भोजन दाबून पोटात भरले. त्याने हात धुताच अवलियाने शांतपणे विचारले, "का येणे केलेत?"

पोटभर जेवून भिकारी तृप्त झाला नव्हता. त्याच्या मनात रोज असे जेवण मिळवण्याची लालसा होती. तो तावातावाने बोलू लागला. अवलीया प्रवचनात सांगत असे तेच त्याला ऐकवू लागला. चोरी पकडल्याचे जाणवून संत खजील होईल, अशी अपेक्षा होती. पण संताच्या चहेच्यावर अपेक्षित भाव उमटेना. अधिक चिरडीस येत भिकाच्याने गरगरा डोळे फिरवत विचारले,

"स्वतः मजेत राहून त्यागाच्या बाता मारतोस तू? माझ्यासारखे भीक मागून जगावे लागले तर करशील का या वल्लाना? बोल, आहे तुझ्यात भिकाच्यांच्या वस्तीत राहण्याची धमक? देशील तिथे मोहत्यागावर भाषण? की तुझे ढोंग उघडकीस आणू? बन्या बोलाने सारे कबूल कर. नाही तर...."

संत गयावया करील, कुठे बोलणार नसलास तर रोज तुला इथे फुकटात असे जेवण देण्याची व्यवस्था करतो, असे म्हणेल, असे भिकाच्यास वाटले होते. पण ओरडून ओरडून त्याचा घसा सुकला तरी संत अविचल होता. भिकाच्याने श्वासासाठी उसंत घेताच, तो संथपणे म्हणाला, "तुझ्या वस्तीत राह्यला मी तयार आहे."

"मी तुला विचार बदलण्याची संधी देणार नाही. आपण आत्ताच निघू." भिकारी तरातरा चालू लागला. मागे संत! अचानक भिकारी थबकला आणि म्हणाला, "तू इथे थांब! मी पटकन येतो."

"कुठे जातोस?" संताने विचारले.

"तू घाई केलीस, त्यात मी माझी भिकेची करवंटी तुझ्या तंबूत विसरलो. ती घेऊन येतो."

"माझी करवंटी?" स्वतःची चूक दुसऱ्यावर ढकलणाऱ्या भिकाच्याकडे, संताने आर्द्र नजरेने बघितले. त्याच्या स्वरात आपसूक मिळिल भाव मिसळला, "मित्रा, 'माझी' ही भावना म्हणजे मोह. मी राहतो त्या तंबूला ठोकलेले खिळे सोन्याचे आहेत, हे मी नाकारत नाही. पण तो तंबू वा ते खिळे मी माझे समजत नाही. जगात येताना मी काही आणलेले नाही आणि जाताना मी काहीही नेऊ शकणार नाही, ही जाणीव माझ्या मनात सतत जागृत असते. म्हणून कुठेही जाताना माझा पाय अडखळत नाही. माझा जीव कशात गुंतत नाही. तुझा जीव त्या करवंटीत गुंतला आहे. मन गुंतण्याला मोह म्हणतात. ती करवंटी खरंच तुझी आहे? जन्माला येताना तू ती आणली आहेस की जाताना बरोबर नेणार आहेस?"

निरुत्तर भिकारी खजील होऊन पायाच्या अंगठ्याने जमीन उकरू लागला.

४) जागेचे महात्म्य.

प्रवचनाची वेळ झाली. भगवान बुद्धांनी आपले स्थान ग्रहण केले. नेहमीप्रमाणे त्यांची वाक्सरीता वाहू लागली. पण भगवान बुद्धांचा उपदेश मनापासून ग्रहण करण्याची सवय असलेल्या भिख्खू आनंदचे चित्त स्थिर होईना. गेल्या काही दिवसांपासून त्यास एक प्रश्न त्रस्त करत होता. त्या प्रश्नाचे उत्तर मिळेतो आपले मन समग्रतेने उपदेश ग्रहण करू शकणार नाही, याची त्याला जाणीव झाली. म्हणून त्याने भगवानांना तो प्रश्न विचारून मोकळे व्हायचा निश्चय केला.

प्रवचन संपले. शंकानिरसनाची वेळ जाहीर झाली. लगेच भिख्खू आनंदने प्रश्न विचारला.

"भगवान, उपदेश करताना आपण उच्चासनी असता. एरवी आमच्या संगे वावरणारे आपण, प्रवचनावेळी स्वतःस उच्च स्थानी ठेवता, हे अहंकारसूचक नाही का?"

"वत्सा, तुझ्या म्हणण्यातील पूर्वार्ध खरा आहे. नेहमी तुमच्यासंगे वावरणारा मी, ज्ञानदान करताना उच्चासनी आरुढ होतो व तुम्हाला खाली बसवतो. ती कृती मर्मसूचक आहे, अहंकारसूचक नाही."

भिख्खू आनंदने भगवानांना ते मर्म प्रगट करून आपली जिज्ञासा पूर्ण करण्याची विनंती केली.

"वत्सा, या पहाडी प्रदेशात हिंडताना तू खळखळ वाहण्याच्या झळ्याचे पाणी प्यायला असशील."

"होय भगवान. खूपदा मी झळ्याचे पाणी प्यायलो आहे."

"पाणी पिताना तू झळ्याच्या काठी कसा बसतोस? वरच्या बाजूस की खाली?"

"झळ्याचे पाणी वरून वाहात येते. ते प्यायला आपण खाली असायला हवे ना? झळ्याच्या वरच्या बाजूस राहून पाणी कसे पीता येईल?" भिख्खू आनंद गोंधळला.

"वत्सा, तुझ्या प्रश्नातच तुझ्या प्रश्नाचे उत्तरही दडले आहे. जलधारा 'वरून' वाहात येते. समजले?"

भिख्खू आनंदच्या नजरेतला गोंधळ सरला नाही. भगवान पुन्हा बोलू लागले.

"म्हणजे धारा 'वरून' वाहात आली तरच 'खालचा' ती ग्रहण करू शकतो. जो नियम जलधारेला - जलगंगेला, तोच ज्ञानगंगेला! ज्ञानाचा प्रवाह वाहता करण्यासाठी मी उच्चस्थानी बसतो आणि ग्रहण करणारे खाली असतील अशी व्यवस्था करतो. यासाठी गुरुचे आसन नेहमी उच्च जागी असावे. देणारा आणि घेणारा यातील हा परस्पर संबंध आहे. यास कुणी गुरु-शिष्य संबंध म्हणते, कुणी संत - सामान्य माणसातील संबंध म्हणून ओळखते तर कुणी दाता आणि घेता यातील परस्पर संबंध नाव देते. पर्यायाने घेणारा खालच्या स्थानी असणे योग्य ठरते. ढग 'वर' आणि सरोवरे वा समुद्राचे स्थान 'खाली' असले पाहिजे. मगरुर मनाने घेण्याच्याने 'वर' राहण्याचा प्रयास केला तर 'ओघ' संपून तो 'कोरडा पाषाण बनण्याचे भय निर्माण होईल."